

КИРИЧЕНКО Т. С.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
та процесу
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 347.622.2(477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-1-16>

МЕХАНІЗМ РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ ВНАСЛІДОК НЕМОЖЛИВОСТІ ЙОГО ПОДАЛЬШОГО ІСНУВАННЯ ЯК СОЮЗУ МІЖ ЧОЛОВІКОМ І ЖІНКОЮ (УНАСЛІДОК ЗМІНИ СТАТІ ОДНОГО З ПОДРУЖЖЯ)

Автором на підставі аналізу та узагальнення наукових положень щодо з'ясування сутності процедури припинення шлюбу з різних причин, у тому числі на підставі зміни статі одного з подружжя, запропоновано механізм розірвання такого шлюбу, причому цей процес охарактеризовано як автоматичний, тобто такий, що не потребує подання відповідної заяви.

Ключові слова: *підстави припинення шлюбу, розірвання шлюбу, зміна статі, подружжя, сім'я, орган державної реєстрації актів цивільного стану, суд.*

Автором на основі аналізу та узагальнення наукових положень по в'ясненню сутності процедури припинення шлюбу з різних причин, у тому числі на основі зміни статі одного з подружжя, запропоновано механізм розірвання такого шлюбу, причому цей процес охарактеризовано як автоматичний, тобто такий, що не потребує подання відповідної заяви.

Ключевые слова: *основания прекращения брака, расторжение брака, изменение пола, супруги, семья, орган государственной регистрации актов гражданского состояния, суд.*

The author, on the basis of analysis and generalization of scientific provisions regarding the clarification of the essence of the procedure for termination of marriage for various reasons, including the change in the sex of one of the spouses, proposes a mechanism for the dissolution of such a marriage, and this process is characterized as automatic, that is, that does not need submission of the relevant application.

Key words: *grounds for termination of marriage, dissolution of marriage, change of sex, spouse, family, state registration authority, court.*

Вступ. Гендерні питання, зокрема й у контексті рівності прав жінок і чоловіків, є сьогодні однією з актуальних тем для обговорення не лише в уряді держави, а й у міжнародних спільнотах на глобальному всесвітньому рівні. І якщо зрівняння жінок і чоловіків у правах, свободах та інтересах є цілком прийнятною темою для суспільства, то питання прав і свобод людей із протилежною оцінкою гендерної ідентичності викликає бурхливі дискусії, оскільки такі люди прагнуть усунути цю суперечність шляхом зміни своєї статі, що неоднозначно сприймається в сучасному суспільстві.

Демократія як пріоритетний політичний режим у світі, дотримання прав і свобод людини як основний напрям діяльності державних та недержавних інституцій, а також всесвітнє прагнення викоринити дискримінацію за будь-якими ознаками не лише сприяло забез-

печенню основоположних прав і свобод на абсолютно новому якісному рівні, а й привело до появи категорії осіб, які змінюють свою стать на протилежну шляхом хірургічного втручання. І якщо з медичної позиції така процедура сьогодні вирішується (хоч і являє собою досить тривалий і складний фізично-емоційний процес), то окремі юридичні аспекти життя таких людей досі залишаються неврегульованими, принаймні в Україні. Одним із таких неврегульованих питань є процедура розірвання шлюбу в умовах, коли особа змінює свою стать, маючи статус одного з подружжя або напередодні весілля. Варто також зазначити, що підхід до врегулювання цього питання на міжнародному рівні не є неоднозначним, оскільки в низці країн законодавчо дозволені одностатеві шлюби (наприклад, в Австралії, Англії, Аргентині, Бельгії, Бразилії, Данії, Іспанії, Канаді, Мальті, Нідерландах, Новій Зеландії, Португалії, Уругваї, Швеції, Японії), тобто зміна статі одного з подружжя не призводить до припинення шлюбу. Однак є й країни, де такі шлюби досі не легалізовані (наприклад, Афганістан, Білорусь, Індія, Іран, Нігерія, Північний Кіпр, Сінгапур, Туреччина, Уганда, Україна, Ямайка). Така ситуація, напевно, зумовлена насамперед ставленням суспільства в межах тієї чи іншої держави до фактів проживання однією сім'єю людей однакової статі, що склалося внаслідок вікових традицій, особливостей менталітету, культурних традицій і національних звичаїв та не готове змінюватися під впливом сучасних соціальних процесів. Незважаючи на те, що такі погляди суспільства, як правило, повністю кореспондуються із чинним законодавством щодо інституту шлюбу та сім'ї, окремі його положення все одно потребують переглядів та уточнень.

На цьому неодноразово наголошувалося в роботах різних учених, більшість із яких досліджували загальні положення процедури припинення шлюбу (це, наприклад, К.М. Глиняна, Н.О. Лопата, О.В. Розгон, О.І. Сафончик) та на більш детальному рівні – відповідно до конкретних обставин (це, зокрема, В.С. Гопанчук, Т.В. Войтенко). Детально розглянувши викладені фахівцями в їхніх наукових роботах позиції, можемо констатувати, що це питання потребує більш детального дослідження, оскільки встановлення чіткого переліку підстав припинення шлюбу на сьогодні не досить, необхідно забезпечити дію такого правового механізму.

Постановка завдання. Мета статті зумовлена необхідністю узгодження чинного сімейного законодавства із сучасними соціальними процесами, зокрема й щодо трансформації інституту шлюбу, у якому досить традиційні погляди на класичну модель шлюбу між чоловіком і жінкою потребують уточнення у зв'язку з вирішенням питання гендерної ідентичності осіб усередині сім'ї.

Результати дослідження. Сьогодні в Україні немає жодного нормативно-правового акта, яким було б дозволене укладення одностатєвого шлюбу, проте відсутні й положення, які регулюють інший випадок – коли в шлюбі між чоловіком та жінкою один із подружжя внаслідок власних суб'єктивних переконань змінює стать. На це питання чинне цивільне законодавство не дає жодної відповіді, проте факти зміни статі українцями набувають певного поширення (за неофіційними даними, одна людина на місяць приймає рішення про зміну своєї статі [1]). Перш ніж перейти до безпосереднього дослідження проблеми розірвання шлюбу через зміну статі одним із подружжя, пропонуємо з'ясувати зміст категорій, без яких його безпосереднє вивчення не вбачається можливим (а саме поняття «шлюб», «сім'я», «подружжя»), а також правові аспекти регламентації здійснення двох визначальних юридичних фактів – укладення шлюбу та зміни статі.

Як уже було зазначено, зміна статі людини пов'язана з гендерним питанням, яке одночасно має соціально-біологічний характер та за зовнішніми й внутрішніми ознаками визначає належність людини до жіночої або чоловічої статі. Ці зміни трапляються через розбіжності між гендерною ідентичністю особи та статтю, з якою вона народжується (феномен трансгендеру). Такі особи, як правило, живуть із відчуттям дискомфорту, нерідко не можуть знайти своє місце в суспільстві, нормально розвиватися та будувати своє життя, постійно відчують себе пригніченими, що призводить до депресій, а інколи й до самогубств. Причини такого стану вкрай різноманітні, вони зумовлені медичними, психічними та емоцій-

ними процесами, а також можуть бути пов'язані з генетичними особливостями, психічним та емоційним станом людини, мозковою діяльністю, структурою мозку тощо. Своєрідним виходом для багатьох осіб стає зміна статі за допомогою хірургічного втручання та прийняття низки медичних препаратів, у тому числі гормональних.

Юридичним підґрунтям є положення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., яка прямо закріплює право на повагу кожного до приватного й сімейного життя, а також до житла та кореспонденції. Органам державної влади буквально заборонено втручатися в здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням або злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб (ч. 2 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) [2]. Із цього приводу С.М. Бреус зазначає: «Європейський суд з прав людини застосовував Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод у низці важливих рішень, заявивши, що держави повинні надавати трансгендерам можливість пройти хірургічну операцію для повної зміни статі та гендеру, і що така хірургічна операція повинна покриватися системою страхування як «необхідне за медичними показаннями» лікування. Суд також постановив, що держави повинні визнавати зміну статі в документах, що засвідчують особу» [3, с. 83–84]. У такому контексті право на приватне життя особи необхідно визначати як можливість кожного розпоряджатися власним життям на свій розсуд, проте, звісно, у межах дозволеного, тобто не вчиняти злочини та інші правопорушення, а також не порушувати загальноприйняті норми й правила в суспільстві. Звичайно, дії, пов'язані зі зміною статі, не є порушенням ні норм законодавства, ні суспільно прийнятих правил, тому вищевказана позиція Європейського суду з прав людини є досить обґрунтованою.

Після прийняття рішення про зміну статі особа має пройти численні медичні процеси та отримує відповідний висновок про зміну статі (медичне свідоцтво про зміну (корекцію) статевої належності [4]). Однак змін потребує не лише стать, а й правовий статус особи та особиста інформація про неї. Насамперед ідеться про зміну чи виправлення прізвища, ім'я, по батькові та внесення змін до певних документів, що прямо передбачено в п. 1 розділу 1 Положення Міністерства юстиції України «Про порядок зміни, поновлення, анулювання записів актів громадянського стану, порядок і строки зберігання актових книг» від 14 квітня 1993 р. № 6 (у цьому документі вказано: «У випадку виправлення прізвища, імені та по батькові у зв'язку зі зміною статі (гермафродитів та транссексуалів) заява подається у відділ реєстрації актів громадянського стану за місцем знаходження установи охорони здоров'я, яка видала висновок про зміну статі» [5]) і деталізовано в Правилах внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання, затверджених Наказом Міністерства юстиції України від 12 січня 2011 р. № 96/5 [6]. Таким чином, національне законодавство не лише не забороняє громадянам здійснювати такі процеси, а й сприяє їм у цих волевиявленнях. Прикладом може бути спрощення процедури зміни статі внаслідок прийняття медико-біологічних та соціально-психологічних показань для зміни (корекції) статевої належності, що затверджується в Наказі Міністерства охорони здоров'я України «Про встановлення медико-біологічних та соціально-психологічних показань для зміни (корекції) статевої належності та затвердження форми первинної облікової документації й інструкції щодо її заповнення» від 5 жовтня 2016 р. № 1041 [7].

Після зміни статі, прізвища, імені та по батькові наступним питанням, яке потребує вирішення, є шлюбно-сімейні відносини подружжя, коли один із нього змінив свою стать.

Відповідно до ч. 1 ст. 21 Сімейного кодексу України шлюб – це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану [8], які за ознаками спільного проживання, побуту та наявності взаємних прав та обов'язків утворюють сім'ю (ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України [8], п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» [9]). Варто підтримати думку Н.О. Лопати, яка, досліджуючи проблеми розуміння шлюбу в сучасному суспільстві, дохо-

дить висновку про те, що шлюб виник як спосіб регуляції відносин між особами різних статей, його сучасна форма є результатом еволюції [10, с. 140].

Незважаючи на те, що легального визначення поняття «подружжя» сьогодні немає, опосередковано про його зміст можна говорити на підставі сукупності норм сімейного законодавства, де майже в кожному випадку зазначається, що суб'єктами подружжя є жінка та чоловік. Таким чином, сучасне сімейне законодавство України повністю виключає можливість укладення й існування шлюбу між особами однієї статі, а якщо він уже був укладений, то за сучасних обставин не може бути визнаний дійсним. Причому, як справедливо зазначають В.С. Гопанчук і Т.В. Войтенко, «факт зміни статі одним із членів подружжя до укладення шлюбу, про що не було відомо іншому з подружжя на момент укладення шлюбу, у силу вимог Сімейного кодексу України про різностатевість наразі не є підставою для визнання шлюбу недійсним». Науковці припускають, що особа, дізнавшись про попередню зміну статі іншим із подружжя, може звернутися до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним із підстав приховування факту зміни статі, проте така підстава чинним Сімейним кодексом України не передбачена [11, с. 135]. Не менш значущою є норма ст. 51 Конституції України, де прямо вказується на те, що шлюб ґрунтується на «вільній згоді жінки і чоловіка» [12].

У свою чергу недійсність шлюбу приводить до його «автоматичного» припинення, тобто, за словами О.І. Сафончик, «припинення на майбутнє правовідносин між подружжям, що виникли із зареєстрованого дійсного шлюбу, викликане певними юридичними фактами» [13, с. 11]. На існуванні юридичного факту як підстави припинення шлюбу наголошує К.М. Глиняна, яка пропонує таку систему підстав розірвання шлюбу: 1) загальні – наявність дійсного зареєстрованого шлюбу; 2) спеціальні – мотиви (внутрішнє бажання хоча б одного з подружжя або їх обох щодо розірвання шлюбу) і причини (факти реальної дійсності, з якими пов'язується розірвання шлюбу) [14, с. 16]. Такі спеціальні підстави кореспондуються зі змістом ст. ст. 104–109 Сімейного кодексу України, нормами яких до підстав припинення шлюбу віднесено смерть одного з подружжя, оголошення одного з подружжя померлим, розірвання шлюбу за спільною заявою подружжя чи одного з них, яке здійснюється органом державної реєстрації актів цивільного стану, та розірвання шлюбу за рішенням суду [8]. Як бачимо, серед конкретних підстав припинення шлюбу немає жодної, яка була б пов'язана з настанням такого юридичного факту, як зміна статі одним із подружжя, що об'єктивно можна вважати прогалиною цивільного законодавства.

Щодо такої прогалини та шляхів її подолання в доктрині наводиться декілька позицій, які систематизовані в роботі О.В. Розгон. Зокрема, прихильники першого підходу отожднюють зміну статі із соціальною смертю особи, наслідком чого має стати оголошення особи, яка «існувала» до отримання відповідного медичного висновку та зміни особистих даних, померлою. Друга позиція базується на визнанні такого шлюбу недійсним унаслідок набрання законної сили рішенням суду про встановлення факту зміни статі. Варто зауважити також, що для встановлення в судовому порядку цього факту особа, яка змінила стать, повинна звернутися з відповідною заявою до суду, проте в законодавстві такий обов'язок не передбачений, а тому особа може взагалі не звертатися до суду, що на практиці призведе до того, що деякий час «неможливий» шлюб матиме юридичну силу. Згідно із цим варіантом такий шлюб може бути припинений шляхом його розірвання, однак для цього принаймні одному з подружжя необхідно подати заяву до суду або компетентного органу державної влади. Проте подання заяви про розірвання шлюбу з будь-яких підстав, у тому числі через неможливість збереження сім'ї у зв'язку зі зміною статі, є правом особи, а не обов'язком. Інша позиція є абсолютно протилежною та, на відміну від попередніх, передбачає не розірвання шлюбу, а його збереження, проте це можливо лише за умови оновлення сукупності положень нормативно-правових актів, насамперед сімейного законодавства [15, с. 35–36]. Варто зауважити, що жодна з наведених позицій не передбачає сам механізм припинення шлюбу внаслідок зміни статі одним із подружжя, оскільки вони стосуються переважно визнання зазначеного юридичного факту як підстави, яка унеможливорює подальше існування шлюбу.

Звісно, з тим, що сьогодні зміна статі є підставою для припинення шлюбу, неможливо не погодитися, адже існування шлюбу в нашій державі між особами однієї статі є неможливим – сам союз, суб'єктами якого є особи однакової статі, не дорівнює обсягу поняття «шлюб». Тому досить обґрунтованим виглядає висновок, який робить Т.В. Войтенко: «Не знаходять свого практичного доведення запропоновані твердження про необхідність прирівняння зміни статі до соціальної смерті особи або ж про збереження шлюбу між подружжям під час зміни статі одним із них. Зважаючи на те, що, з одного боку, шлюбом може бути лише союз чоловіка й жінки, а з іншого – зміна статі не припиняє зареєстрований шлюб відповідно до ст. 104 Сімейного кодексу України, вважаємо, що усунути колізію норм можна, доповнивши ч. 1 ст. 104 Сімейного кодексу України такою підставою для припинення шлюбу, як зміна статі, унаслідок чого вона матиме такий зміст: “Шлюб припиняється внаслідок смерті одного з подружжя, зміни ним статі або оголошення його померлим”» [16, с. 24].

Однак, на жаль, включення цієї обставини до переліку підстав припинення шлюбу та внесення відповідних законодавчих змін до ст. 104 Сімейного кодексу України не вирішує остаточно проблему. За таких обставин залишається незрозумілим організаційний аспект розірвання такого шлюбу в частині суб'єкта його здійснення та наслідків, адже в результаті такої процедури особам щонайменше має бути надане свідоцтво про розірвання шлюбу. Водночас на подружжя не покладено обов'язок повідомляти суд або орган державної реєстрації актів цивільного стану про факт зміни статі одного з них, як і не передбачено обов'язок припиняти шлюб у такому випадку. Більше того, останнє положення не має права на існування з огляду на панування принципів верховенства права й законності, а також дотримання прав і свобод людини, визнання останньої найвищою соціальною цінністю (ст. ст. 3, 8, 21–24, 32, 51 Конституції України [12]).

У межах упровадження механізму припинення шлюбу у випадку зміни статі одного з подружжя вирішення потребує питання не лише про порядок здійснення такої процедури, а й про компетентного суб'єкта його реалізації (орган державної реєстрації актів цивільного стану або суд). Причому для першого суб'єкта характерне те, що розірвання ним шлюбу можливе лише за заявою обох або одного з подружжя, у такому контексті суд має «більш широкі» повноваження. За таких умов логічно було б реалізацію механізму припинення шлюбу на підставі зміни статі одним із подружжя покласти на органи судової влади. Проте з огляду на систематичну завантаженість судів та об'єктивну необхідність розгляду й вирішення більш складних справ, на нашу думку, таку процедуру можуть проводити органи державної реєстрації актів цивільного стану.

У перспективі така процедура розірвання шлюбу повинна мати суто автоматичний характер і не займати значний період часу. Автоматизм такої процедури може полягати в тому, що органи, уповноважені на видання медичного свідоцтва про зміну (корекцію) статевої належності, окрім надання такого висновку особі, повинні відправити копію цього документа до органів державної реєстрації актів цивільного стану. Останні у свою чергу, згідно зі ст. 7 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», мають право «безкоштовно одержувати у встановленому порядку від державних органів, підприємств, установ та організацій необхідні документи й відомості, пов'язані з державною реєстрацією актів цивільного стану» [17]. Таким чином, орган державної реєстрації актів цивільного стану, одержавши це свідоцтво, що саме по собі є підставою, яка унеможливає подальше існування шлюбу в розумінні чинного цивільного законодавства, надсилає повідомлення про розірвання шлюбу подружжю із зазначенням строку, з якого особи можуть отримати свідоцтво про розірвання шлюбу. Також необхідно наголосити на тому, що розірвання шлюбу в такий спосіб не позбавляє осіб права звернутися до суду в порядку позовного провадження із заявою про поділ майна подружжя або вирішення інших питань, пов'язаних із довготривалим спільним проживанням чи поділом спільного майна.

Висновки. Таким чином, ми згодні з більшістю вчених, які висловлюють думку, що за умови зміни статі шлюб у розумінні чинного цивільного законодавства не має права на існування, а також із тим, що такий факт необхідно визнати як підставу припинення шлюбу, та можемо констатувати, що на сьогодні цього не досить. Окрім внесення змін щодо вклю-

чення аналізованої обставини до переліку підстав припинення шлюбу, виникає необхідність уточнення змісту також інших нормативно-правових актів, які регламентують організацію роботи органів реєстрації цивільного стану та органів, що уповноважені видавати медичне свідоцтво про зміну (корекцію) статевої належності. Так, на нашу думку, насамперед необхідно внести зміни до ст. 105 Сімейного кодексу України, доповнивши її ч. 4 такого змісту: «Шлюб припиняється внаслідок його розірвання на підставі отримання органом державної реєстрації актів цивільного стану медичного свідоцтва про зміну (корекцію) статевої належності».

У наведеному контексті уточнення потребують також інші нормативно-правові акти. Зокрема, це стосується обов'язку суб'єкта, що видав медичне свідоцтво про зміну (корекцію) статевої належності, протягом одного дня надіслати його копію до органу державної реєстрації актів цивільного стану. Останній у свою чергу повинен у 10-денний строк повідомити подружжя про розірвання шлюбу із зазначенням необхідності з'явитися за вказаною адресою для отримання відповідного свідоцтва.

Запропонований механізм, звичайно, не може бути визнано догмою, він потребує подальшого розроблення принаймні в частині уточнення строків та організації проведення описаної процедури. Однак, на нашу думку, він може бути взятий за основу для подолання очевидної прогалини сімейного законодавства України.

Список використаних джерел:

1. Трансгендери в Україні: скільки коштує зміна статі і наскільки це популярно (відео). *Офіційний веб-сайт інформаційного агентства «УНІАН»*. URL: <https://www.unian.ua/society/2393045-transgenderi-v-ukrajini-skilki-koshtue-zmina-stati-i-naskilki-tse-populyarno-video.html> (дата звернення: 30.03.2019).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 4 листопада 1950 р. (ратифікована законом України від 17 липня 1997 р.) / Верховна Рада України. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. С. 270.
3. Бреус С.М. Міжнародно-правові стандарти і зарубіжний досвід у сфері гендерної ідентичності. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 3. С. 83–87.
4. Інструкція щодо заповнення форми первинної облікової документації № 066-3/о «Медичне свідоцтво про зміну (корекцію) статевої належності» : затверджена Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 5 жовтня 2016 р. № 1041 / Міністерство охорони здоров'я України. *Офіційний вісник України*. 2016. № 101. С. 380. Ст. 3320.
5. Про порядок зміни, поновлення, анулювання записів актів громадянського стану, порядок і строки зберігання актових книг : Положення Міністерства юстиції України від 14 квітня 1993 р. № 6 / Міністерство юстиції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006323-93> (дата звернення: 31.03.2019).
6. Про затвердження Правил внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання : Наказ Міністерства юстиції України від 12 січня 2011 р. № 96/5 / Міністерство юстиції України. *Офіційний вісник України*. 2011. № 4. Ст. 238.
7. Про встановлення медико-біологічних та соціально-психологічних показань для зміни (корекції) статевої належності та затвердження форми первинної облікової документації й інструкції щодо її заповнення : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 5 жовтня 2016 р. № 1041 / Міністерство охорони здоров'я України. *Офіційний вісник України*. 2016. № 101. С. 380. Ст. 3320.
8. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21. Ст. 135.
9. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям : Закон України від 1 червня 2000 р. № 1768-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 35. Ст. 290.
10. Лопата Н.О. Проблема розуміння шлюбу в сучасному суспільстві. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки»*. 2013. № 2. С. 137–140.

11. Гопанчук В.С., Войтенко Т.В. Омана як відносна підстава недійсності шлюбу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 29. Т. 1. С. 133–136.
12. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
13. Сафончик О.І. Правове регулювання припинення шлюбу в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2004. 20 с.
14. Глиняна К.М. Правове регулювання розлучення за сімейним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2006. 20 с.
15. Розгон О.В. Порушення сімейних прав трансгендерної особи у контексті доктрини прав людини. *Eurasian Academic Research Journal*. 2016. № 5 (05). С. 33–47.
16. Войтенко Т.В. Зміна статі як підстава припинення шлюбу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2015. Вип. 2. С. 20–25.
17. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 1 липня 2010 р. № 2398-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 38. Ст. 509.

